

Prevladavanje krivnje

Angelika Walser, *Schuld und Schuldbewältigung in der Wendeliteratur. Ein Dialogversuch zwischen Theologie und Literatur*, Grünewald Verlag Mainz, 2000., 285 stranica.

Poticaj Sabora (GS 62) da teologija stupi u dijalog s literaturom naišao je na plodan odjek u njemačkoj teologiji. O tom svjedoči renomirani niz "Teologija i literatura", u izdanju izdavačke kuće *Grünewald* iz Mainza. Knjiga A. Walser 12. je svezak tog niza. Naslov knjige rječito govori o čemu se radi. Posebnu pozornost privlači podnaslov, pokušaj dijaloga između teologije i literature. Knjiga je

doktorski rad kod prof. B. Frelinga na Teološkom fakultetu Sveučilišta u Würzburgu. Poticaj za rad je ujedinjenje Njemačke 1989. g., nakon čega pisci počinju objavljivati svoja sjećanja i postavljati pitanje: zašto? Problematika krivnje nije stvar samo pravnika i političara, nego kompleksnije pitanje, koje se daje riješiti zajedničkim zanimanjem različitih humanističkih znanosti. Autorica je svjesna da zbog interdisciplinarnosti naravi rada nije moguće potpuno obraditi pojedine vidove.

U uvodnim razjašnjenjima autorica tumači aktualnost pitanja o krivnji odnosno povod i metodološke postavke, izbor i razgraničenje pitanja o krivnji, u teologiji i literaturi nakon ujedinjenja Njemačke. Svjesna je medijske ponude crno-bijelih prikaza i nezanimanja za pitanje kod istraživača njemačke prošlosti kao i toga da na njega nema sveobuhvatna odgovora ni konačna suda. Ipak, pitanje o krivnji represivnog sustava, koji je desetljećima besprijeckorno funkcionirao, tiče se cijelog društva. Ono se mora postaviti, da se ne priziva, kako s pravom opominje R. Von Weitzsaecker, opasnost ponavljanja starih grešaka: "Tko zatvara oči pred prošlošću, postaje slijep u sadašnjosti. Tko se ne želi podsjetiti nečovječnosti, taj postaje opet neotporan na nove infekcije" (12). Kraj DDR-a traži odgovore ne samo na pitanje, kako su mogli milijuni ljudi "previdjeti" stalnu sveprisutnost državne sigurnosti, svakodnevna šikaniranja svih vrsta i stvarnu nepravdu, nego i na mnoga druga, kao npr., kako su mogli pisci braniti jednu ideologiju u čije se ime događala nepravda i širila propaganda laži? Građanske inicijative što su nastale nakon ujedinjenja bore se za razjašnjenje. O tim pitanjima očitovanja dolaze većinom s pravne i političke strane, dok su se filozofi, sociolozi, teolozi i drugi zastupnici humanističkih znanosti držali suzdržano. Autorica podsjeća da se u vrijeme nakon 1945. puno poznatih osoba iz različitih humanističkih znanstvenih pravaca zauzelo za moralnu nužnost sjećanja na prošle nepravde, među kojima K. Jaspers, zatim Th. W. Adorno i drugi predstavnici frankfurtske škole, te ukazuje da su tadašnja razmišljanja primjenjiva i na sadašnju situaciju, podvlačeći da je pitanje krivnje i nužnosti sjećanja na nju danas aktualno isto kao i nekad. Razlog za njegovo postavljanje nije samo u tvrdnji o nedostatnosti pravnih i kriminalističkih prosudbi, da se prepozna moralna krivnja i nazove pravim imenom, već i u gubljenju osjećaja krivnje čime slika čovjeka 20. st. gubi važnu dimenziju, naime, da čovjek može doći u proturječje sa samim sobom i da je mogućnost postati krivim ovdje temeljna datost, koja ne mimoilazi nijednog čovjeka. Autorica polazi od činjenice da je DDR bio posttotalitarni sustav koji, za razliku od

klasične diktature, nije lokalno ograničen, nego povezan u golem blok moći, kojim je vladala jedna supersila. Njegova moć leži u prilagodljivoj ideologiji, koja je poprimila karakter sekularizirane religije, što nudi čovjeku gotov odgovor na svako pitanje. Kako nakon 1945. tako i poslije 1989. literatura se prihvaća teme "prevladavanja prošlosti". Izbor literature za ovaj rad slijedi prema pitanju koliko se u vezi s DDR-om krivnja i sjećanje odražavaju na nju. U izbor autora, koji ne teži za potpunosti, ušli su pisci M. Maron, K. Drawert, W. Hilbig, E. Loest, K. Hensel i Th. Brussig. Znakovito je da se pitanje o krivnji u literaturi postavlja s teološke strane, i to u ozračju gdje svatko izbjegava temu o krivnji u moralnom ili čak u religioznom smislu, čime se gubi prilika da se govori otvoreno o njoj. Kršćanska je teologija uvijek naglašavala da čovjek, za sretan život, treba pogledati krivnju jasno u lice. Danas se teologija (znakova vremena) osjeća izazvanom javiti se za riječ u problematici krivnje i dati odgovor na novu situaciju i promijenjeno shvaćanje grijeha. Neprevladana krivnja ostaje opterećenje za budućnost, u čemu se pisci i teolozi slažu.

U drugom dijelu autorica govori o krivnji i grijehu u suvremenoj teologiji. Ukazuje na opće psihološke i antropološke pretpostavke i podvlači da je to jedno od velikih pitanja, s kojim se čovječanstvo susreće od početka. Teologija, literatura i filozofija, psihologija i antropologija poznaju trenutke kad čovjek ne udovoljava zahtjevima koji obvezuju te nastaje iskustvo krivnje. Ističe da je svijest suvremenog čovjeka o krivnji potpuno promijenjena. Danas je pojam krivnja prisutan u svakodnevnom životu kao govor o osjećaju, koji valja prevladati terapijom. Shvaćanje krivnje kao bolesna osjećaja pod utjecajem je S. Freuda i F. Nietzschea, koji ne razlikuju između osjećaja krivnje i objektivne moralne krivnje. Navodi se i stav C. G. Junga prema kojem osjećaji krivnje imaju svoje opravdanje ako ukazuju na dublje probleme i da čovjek, ako želi ići k osobnoj zrelosti i dobro se osjećati, mora razjasniti vlastitu prošlost, prihvatiti i ono što je amoralno. Ovo stajalište je bliže modernoj filozofskoj antropologiji, koja krivnju drži jednom od osnovnih datosti čovjekova iskustva. Prema definiciji, krivnja nije bolest, nego "znak slobodne i odgovorno sposobne osobe", koja u svijesti vlastite odgovornosti ophodi s vlastitim životom i životom drugih. Gdje se rasplinjuju ćudoredna mjerila, odgovornost se prebacuje na društvo. Zato ne samo teologija, već i filozofska antropologija upozoravaju na mogućnost promašaja slobode. Krivnju se, prema G. Haeffneru, prepoznaje samo u pogledu unatrag i u jasnom zauzimanju stava prema konkretnim činima u prošlosti. Može je se upoznati i priznati

ili potisnuti i zaniijekati. Za teologiju pitanje o krivnji jedna je od njezinih središnjih tema, koja uz društvenu dimenziju čovjekova života uključuje i njegov odnos prema Bogu. U svojoj krivnji kršćanin upoznaje egzistencijalno nijekanje odgovora na Božji poziv. U društvenom ozračju danas prevladava iskustvo kolektivne krivnje, tj. osobna svijest krivnje povezana s iskustvom da su svjetske prilike za pojedinca postale neprozirne, da svaki postaje na neki način kriv, a da ne zna razlog za to. Suvremena je kršćanska teologija pokušala približiti suvremenima pojam grijeha i krivnje, govoreći o socijalnoj dimenziji grijeha. U tom je primjer teologija oslobođenja, koja govori o institucionaliziranoj nepravdi i iskorištavanju siromašnih te feministička teologija što govori o strukturalnom poimanju krivnje. Pojedinaac je ne samo počinitelj zla nego i žrtva grešnih struktura. Ipak, u konačnici čovjek je taj koji se slobodno odlučuje protiv dobra. Nakon antropoloških promišljanja, autorica donosi pregled biblijskog nauka, koji također govori o društvenoj dimenziji grijeha. U Bibliji grijeh ima uvijek društvene posljedice. SZ zna za kušnju, da se krivnja pokrije i potisne te veliku važnost daje prevladavanju krivnje, kako individualne tako i društvene, u bogoštovlju. NZ ističe temeljno čovjekovo držanje, pojam grijeha je pounutarnjen i radikaliziran. Krivnja je nijekanje Božjeg poziva. NZ-spisi poznaju grijeh izričito kao univerzalnu moć, protiv koje je čovjek bespomoćan i koja pogađa bez iznimke sve stvorenje. Isticanje čovjekova temeljnog držanja dodirna je točka s literaturom. Iskustvo o uronjenosti u krivnju danas je ostalo isto. Bezizlaznost suvremenog čovjeka u literaturi ne nalazi rješenje, kao u biblijskim tekstovima, koji se nadaju uvijek Božjem spasenjskom oslobađajućem interventu. Nakon razdoblja individualističkog shvaćanja grijeha K. Rahner (sloboda kao egzistencijal što se odnosi na cjelinu čovjekova postojanja) i P. Schoonenberg (naglašava čovjekovu povijesnost i društvenost) pokušavaju novim tumačenjem nauka o istočnom grijehu otvoriti prostor za mogućnost tumačenja društvene dimenzije krivnje iz kršćanske tradicije, što omogućuje dijalog s literaturom. Sloboda je određena povijesnom situacijom, koja je prožeta i krivim odlukama drugih, sposobnostima, odgojem, čovjekovom slikom okoline itd. Autorica analizira i novije dokumente učiteljstva o krivnji i grijehu, od GS-a do *Novog katekizma* te ukazuje posebno na govor o strukturalnom i društvenom grijehu.

U trećem dijelu govor je o značenju pamćenja. Kao alternativu za prevladavanje krivnje pisci nude pamćenje, njihovi likovi pripovijedaju svoja sjećanja. Samo sjećanje bi moglo biti povezujući moment u dijalogu s teologijom. I u kršćanskom poimanju središnju

ulogu ima prepoznavanje i priznavanje krivnje. U židovstvu se pamćenje shvaća kao povezivanje prošlosti i sadašnjosti, iza čega stoji prihvaćanje Boga i njegova djela u povijesti. Sjećanje je društveni čin konstitutivan za kršćansku vjeru, mjesto gdje se pronalazi vlastiti identitet. Važnu ulogu za izgradnju zajednice ima euharistijska anamneza. Autorica podsjeća da je u suvremenoj teologiji J. B. Metz među prvima istaknuo važnost kategorije "pamćenje". On je shvatio da teologija poslije Auschwitza ne može ostati ista kao prije, da treba zauzeti stav prema patnji čovječanstva. Prošlost se ne gleda očima pobjednika, nego iz perspektive onih koji su patili. Memoria passionis je nemiran pojam, postaje pravim izazovom za postojeće nepravedne odnose moći. Ona otvara novi pristup interdisciplinarnosti. Žrtve povijesti trebaju tek otkriti svoju vlastitu istinu. Teologija treba nositi memorativno-narativne crte, ako želi posredovati povijest spasenja i patnje.

Četvrti dio govori o sjećanju na krivnju u literaturi. Istražuje se narativna proza objavljena nakon 1989. Na prvome mjestu analizira se djelo Monike Maron *Stille Zeile sechs* (1991). Ono je kao i roman K. Drawerta, napisano iz perspektive žrtve, čija sjećanja postaju optužbom i obračunom s DDR-om. Naslov romana nosi ime po ulici koja leži u privilegiranoj četvrti Berlina. Opisuje sudbinu novinarku, koja piše memoare za istočnonjemačkog funkcionara. Ona se sjeća povijesti svoje obitelji, okrivljuje oca, činovnika državne sigurnosti. Pamćenje postaje kritičkim korektivom njezina neživljena života u sadašnjosti, ali i prosvjed protiv funkcionara H. Beerenbauma, koji se bori za svoj identitet zaslužna druga. Drawertov roman *Zemlja ogledala. Jedan njemački monolog* (1992.) reflektira stanja, osjećaje i misli glavnog lica (pišućeg Ja), što se sjeća vremena svoje mladosti. Radi se o optužbi kao obliku sjećanja na djetinjstvo, na oca koji predstavlja policijsku državu i odgoj, na djeda, koji se ponaša sukladno sustavu, ali ne iz uvjerenja te pokušava drukčije opisati prošlost. Na taj način krivnja se može pripisati drugima, gubi se vlastiti identitet, inscenirana stvarnost otkriva se kao laž. Unukovo otkrivanje djedove prošlosti javlja se u romanu kao pad sustava. U romanu nijedan lik ne pokazuje svijest krivnje i ne preuzima odgovornost za počinjene nepravde. Oni se više bave time, kako izbrisati tragove koji bi ih mogli kompromitirati. I sam jezik, povezan sa starim strukturama, jezik je nasilja, nije ga moguće jednostavno zamijeniti. Svijest da se prošlost mora ostaviti iza sebe, da valja iznova početi, postavlja problem novog jezika. U novoj situaciji traži se vlastiti identitet. U djelima M. Maron i K. Drawerta vlada optužba, fantazija osvete i depresija.

Sljedeća dva djela – roman W. Hilbiga *Ja* (1993.) i roman E. Loesta *Crkva sv. Nikole* (1995.) - imaju drugi pristup. Izbjegava se oštar ton obračuna i optužbe. Kod Hilbiga se opisuje DDR iz perspektive počinitelja, književnika i službenika sigurnosti. On pokazuje gubljenje pojedinca u totalitarnom sustavu. Za Hilbiga je krivnja čisto “psihološki problem”. On se zanima za odnos duha i moći. Sjećanja su leitmotiv njegovih proznih djela, usko povezana s problematikom identiteta. U romanu *Ja* pamćenje postoji kao njegova suprotnost, zaborav. Pamćenje glavnog lika ovisno je o državnoj sigurnosti, određenoj moći. U romanu se samo neizravno - u snu - govori o krivnji. Dosljedno, likovi njegova romana nemaju osjećaja krivnje. Samo u noćnim fantazijama o prljavštini i poniženju sluti se potisnuta krivnja. Glavnom liku nije moguće govoriti o sebi, on bježi u kolektivno “mi”. Djelatnost službe sigurnosti razara čovjeka time što profitira od njegovih sjenovitih strana. Tko se prepusti službi, postaje ubrzo osobnošću kojom drugi upravljaju, ne može se osloboditi sustava koji govori jezikom floskula i retorike. Prema kraju romana glavni junak postaje od počinitelja žrtvom. On je predstavnik intelektualnog sloja, koji je potpuno zakazao u totalitarnom sustavu. *Crkva sv. Nikole*, roman E. Loesta, poseban je poradi jezika, stila i radnje, predstavlja jedinstven pokušaj, romanom dokumentirati 40 godina povijesti DDR-a. Autora zanimaju obični, prosječni ljudi, koji moraju izdržati svagdan. Opisuje povijest leipziške obitelji od 1985. do pada Berlinskoga zida. Glavni lik, arhitektica, unuka policijskog generala i kći oca službenika sigurnosti trpi zbog odnosa u DDR-u. Za liječenja u sanatoriju upoznaje jednu kršćanku i potom sudjeluje u radu skupine za mir oko Nikolaikirche, čime unosi podjelu u obitelj. Sjećanje kao obračun s nadocem. Loest se propitkuje za suodgovornost. Nijedan od likova nije temeljito ni počinitelj ni žrtva, spočitava krivnju svim građanima, nema nekrivnje za diktaturu. Uočljivo je da se o krivnji i odgovornosti govori uvijek u svezi s pripadnicima kršćanske, protestantske crkve, koju predstavlja kao jak suprotni pol moći državne sigurnosti. Loest nastoji putem romana opisati povijesne odnose i društvene probleme jednog vremena i jedne zemlje. On opominje da se prošlost ne zaboravlja i ukazuje na potrebu preuzimanja suodgovornosti.

Zadnji dio analize su djela dvoje mladih pisaca, K. Hensel i Th. Brussiga. Farsa i satira obilježavaju njihov prikaz. Henselina pripovijest *Ples na kanalu* (1994.) i Brussigov roman *Junaci kao mi* (1995.) objavljeni su nekoliko godina nakon ujedinjenja. Glavni lik K. Hensel je jedna beskućnica, koja je to ostala i nakon ujedinjenja.

Pisanje vlastitih sjećanja postaje za nju nužno za preživljavanje. Samo uz pisanje stječe opet uporište u životu, pisanje joj daje dostojanstvo i osjećaj da je ljudska osoba. Opis žene kao žrtve. Otac tiranin u obitelji, majka od početka slaba osobnost. Prema "Plesu na kanalu" život se unatoč promjenama nije bitno promijenio. Iz rubne perspektive dadu se promatrati strukture koje nisu nestale ni nakon ujedinjenja. Junakinja opisuje sjećanja dosta sarkastično, ne pristupa ozbiljno prošlosti. Brussigov roman pristupa tematici DDR-a, kao i Henselova, na komično-groteskni način, a roman je pun burlesknih scena. Junak pripovijeda reporteru *New York Timesa* povijest pada Zida na posve nov način. Brussig opisuje problematiku odgoja, odnos prema očevima koji predstavljaju DDR, svijest krivnje glede vlastitog sudioništva, ali i borbu za vlastiti identitet u konformističkom društvu. Glavni lik je fiksiran na vlastito ja. Opis odnosa roditelji-djeca prelazi u smiješno, pa je apsurdna refleksija o privatnoj i društvenoj krivnji. Ali, upravo se u karikaturi skriva puno srdite istine. I kod Brussiga javlja se pitanje o krivnji. Kad njegov junak doživi prometnu nesreću i leži u bolnici, nastupa sučeljavanje s vlastitim životom i smislom. Sučeljenje s prošlošću jedina je šansa, da se drugačije oblikuje budućnost.

Posebnu pozornost privlači zanimljiv zadnji dio što govori o pokušaju dijaloga između teologije i literature o temi krivnje, kojoj se pristupa interdisciplinarno iz teološkog područja. Autorica donosi najprije pregled povijesti dijaloga između teologije i literature, što se tijekom 20. st. pokazuje kao komplicirana povijest približavanja i distanciranja, uzajamne obrane kao i primanja, nepovjerenja i skepse. D. Sölle ukazuje na činjenicu da je negativan položaj i jedne i druge približio teologiju i literaturu - protiv banalnosti i neestetičnosti medija. Pokušaji su išli za tim da se odnos između teologije i literature shvati kao plodnu napetost. Zadaća je teologije otkrivati u literaturi tragove religioznog jezika i zapaziti estetski posredovane izričaje, koji uvijek smjeraju k Apsolutnom. Ona se zanima za pjesništvo jer je u potrazi za življenim povijesnim iskustvom. Pitanje o krivnji kao izazov za teologiju i literaturu stoji od početka njihova partnerskog dijaloga u sedamdesetim godinama 20. st. kao jedna od najprominentnijih točaka za razgovor. Autorica navodi najvažnije datosti dijaloga teologija - literatura o temi krivnje. Ona je kao *conditio humana* dio ljudskog iskustva. Krivnja 20. stoljeća stoji u tom, da nitko više ne želi priznati njezino postojanje. Ona je danas neostvoreno zauzimanje stajališta prema vlastitim slabostima. Literatura ne samo da kritizira vladajuće društvene odnose nego i upozorava teologiju na nedostatnost krutih normi.

Analiza suvremene literature dokazuje da teologija može profitirati od nje kao doživljena i oblikovana iskustva. Od strane teologije za pisce bi mogli biti zanimljivi kako biblijski modeli tako i posaborski razvoj: odlučujući kriterij nutarnjeg stava čovjekova i društveni pojam grijeha samo su najvažniji primjeri. Osim toga, govoreći o spasenju, teologija ne prestaje postavljati neugodna zadnja pitanja, koja su čovjeku oduvijek pripadala, što ih literatura ne smije nikad zanemariti, ako ne želi previdjeti važan dio čovjekove egzistencije. Sekularizirano shvaćanje krivnje u literaturi u etičko-humanističkom smislu te veliko značenje kategorije pamćenja predstavljaju izazov za dijalog. S teološke strane dade se kritizirati da govor o krivnji zaobilazi pitanje o konačnom izvoru krivnje. U dijalogu postoje strukturalno slična slaganja između teologije i literature kao opis krivnje u društvenim strukturama uvjetovanoj problematici, potreba prekinuti poricanje i potiskivanje krivnje te prebacivanje na drugog. pisci plediraju za nemilosrdno otvoreno postavljanje krivnje. Da je moguće uopće početi iznova - u tom su teolozi i pisci apsolutno jedinstveni - potrebno je pamćenje i priznanje vlastite krivnje, istina mora na svjetlo dana. Pripovijedanje sjećanja u literaturi ima anamnetsku i terapijsku nakanu. Fikcionalno sjećanje kod pisaca kao gotovo isključivo sjećanje na krivnju za autoricu je proročka funkcija u analognom smislu. Njihovo autentično pamćenje sudara se s ideološki uređenim pamćenjem i postaje u pravom smislu riječi opasno. Sjećanje je u prvom redu sjećanje na patnju koju su ostavili iza sebe pobjednici povijesti. U borbi za pravo pamćenje odražava se kako u literaturi tako i u stvarnosti borba različitih skupina za vlastiti identitet.

S druge strane, valja sačuvati jasne granice između teologije i literature. Postoje kritične točke koje mogu postati plodne za dijalog. Literatura gleda čovjeka više kao žrtvu okolnosti i anonimne moći struktura, dok osobno iskustvo krivnje stoji u pozadini. pisci jedva vjeruju da čovjek može iznova početi. Sa svojim kompleksom krivnje čovjek se vrti u krugu, potiskuje je i poriče. Nedostaje priznanje vlastite krivnje i kajanje kao pretpostavka za oprost i pomirenje. U literaturi nedostaju mogućnosti prevladavanja krivnje o kojima govori teologija. Literatura pokazuje čovjeka bez orijentacije i bez pravog iskustva krivnje. To potvrđuje i činjenica da se pojam "krivnja" ne može naći ni u filozofijskom rječniku. Teologija povezuje čovjekovu krivnju s njim samim i tvrdi da je čovjek u biti sposoban za novi početak pod pretpostavkom da prizna krivnju i pokaže se spremnim za obraćenje. Doprinos teologije je dati odgovor na teško pitanje zašto se krivnju ne može otvoreno priznati i prihvatiti.

Odgovor je težak i višeslojan: strah pred mogućim profesionalnim i privatnim posljedicama samo je površno obrazloženje. Dublja je dvojba, što se javlja i u literaturi: sam čovjek si ne može i drugi mu ne mogu dati oprostjenje, on ne zna kamo sa svojom krivnjom. U kršćanstvu je moguće sučeljenje s krivnjom jer čovjek ima pouzdanja da ga Bog prihvaća u svojoj ljubavi. Inače, čovjek se ne može osloboditi krivnje. Preostaje mu potiskivanje.

Na kraju autorica primjećuje da je do sada u Njemačkoj izostala jedna "kultura pomirenja". Literatura je prepoznala potrebu sučeljenja sa specifičnom problematikom krivnje. Teologija to do sada nije učinila. Njezin doprinos bio bi u tom da ukazuje na diferenciran pojam krivnje, koji ne ispušta iz vida značenje strukturalne krivnje, ali isto tako ne oslobađa odgovornosti za ove strukture. Teologija ukazuje na *contritio cordis*, *confessio oris* i *satisfactio operis*. Ona može ponuditi prostor, u kojem će se slobodno, mirno i argumentirano raspravljati o pitanju krivnje i moći preraditi vlastitu krivnju. "Kultura pomirenja" počinje s mogućnošću, pokazati kajanje bez gubitka obraza i moći ga izreći.

Knjiga predstavlja izazov, problematika što je obrađuje i za nas je aktualna. Za poželjeti je da pobudi zanimanje ne samo za obradbu religiozne tematike u hrvatskoj književnosti, već u prvom redu da teološko promišljanje pomogne u traženju odgovora na naša pitanja o odgovornosti za patnju, za izgubljene godine i neživljene živote te da samo pročišćavanjem pamćenja i traženjem istine može započeti "kultura pomirenja" i mogu se pokrenuti zakočeni process duhovne obnove društva.

Anto Šarić